

Interieurs uit 1940-1965

Huizen, maar ook andere gebouwen, zijn in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog op een bijzondere manier ingericht. Nu deze interieurs door elkaar snel opvolgende modes en door sloop in rap tempo verdwijnen, dringt het besef steeds verder door dat zij aandacht en soms zelfs bescherming verdienen. Deze brochure wil bijdragen aan de waardering voor dit recente culturele erfgoed.

In de eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog nam de aandacht voor toegepaste kunst en vormgeving voor een groter publiek toe. Idealistische architecten, ontwerpers en fabrikanten streefden naar een betere woninginrichting, waarin ieder gezinslid zich optimaal kon ontplooien. Een modern, functioneel interieur zou leiden tot vrije, blije mensen, zo was de gedachte. Dit werd gestimuleerd door de productie en verspreiding van mooie en betaalbare huisraad, conform het gedachtegoed van Bauhaus. De meubelindustrie zocht steeds vaker de samenwerking met ontwerpers die zich aan machinale vormgeving wilden wijden. Dat resulteerde onder meer in de Stichting Industriële Vormgeving, die met machinale meubelstukken als massa-artikel goede ontwerpen bij de mensen thuis wilde krijgen. De Nederlandse merken Pastoe en Artifort groeiden uit tot gevestigde namen voor verantwoorde interieurs. Vormgever Piet Zwart had in 1937 een keuken ontworpen voor de firma Bruynzeel. In vereenvoudigde vorm leende deze zich uitstekend voor massaproductie. De keukens bestond uit modulair te koppelen onderdelen en is op grote schaal in naoorlogse woningen toegepast.

De waardering voor een voorgaande periode komt vaak wat later op gang. Schuifdeuren en glas in lood uit de jaren dertig werden lang gesloopt of weggetimmerd, maar behoren nu tot wat de makelaar 'authentieke elementen' noemt. De aandacht voor de jaren veertig, vijftig en zestig groeit inmiddels ook. Onder invloed van televisieseries als *Mad men* wordt de mode uit die tijd opnieuw omarmd en mogen de meubels van Eames, Gispens en Pastoe op groeiende belangstelling rekenen. Toch is het van belang om originele inrichtingen uit de periode 1940-1965 onder onze hoede te nemen, anders blijven ze in rap tempo verdwijnen.

Een badkamer uit 1951

Historische ontwikkeling

Nederland stond na de Tweede Wereldoorlog voor de grootste woningbouwopgave ooit. Woningnood en materiaalschaarste dreven de overheid tot massa- en systeembouw. In de loop van de jaren vijftig was de grootste oorlogsschade hersteld en kwam de materiaalschaarste ten einde. In 1962 werd in Zwolle de miljoenste naoorlogse woning opgeleverd, in een portiekflat. Hand in hand met de opkomende welvaart groeide de consumptiemaatschappij. De meeste huizen waren gevuld met een toevallige verzameling meubels, die iedereen had omdat ze in de mode waren. Het is door de wisselende modes lastig om een integrale inrichting voor de volgende generaties te behouden. Bij een rijksmonument maakt het vaste interieur deel uit van de bescherming, maar voor roerende zaken, zoals het meubilair, geldt dat niet. Het is van belang dat de eigenaren zich er bewust van zijn dat dergelijke meubels in hun oorspronkelijke context cultuurhistorische waarde hebben.

FOTO HET NIEUWE INSTITUUT

Maquette en koffer met elementen van de populaire Bruynzeel-keuken

De doorzonkamer van een hoekwoning uit 1951

Cultuurhistorisch belang

Uniciteit en zeldzaamheid zijn bij veel monumenten uit eerdere periodes belangrijke waarderingscriteria, terwijl interieurs uit de wederopbouwtijd zich bij uitstek kenmerken door seriematigheid. Bovendien kent deze periode een groot contrast tussen kwantiteit en kwaliteit. Niet iedereen is zich dan ook even bewust van de cultuurhistorische waarde van een integrale inrichting uit de jaren veertig, vijftig of begin zestig. Een specialist kan hierbij helpen. Deze benoemt en vergelijkt de onderdelen ervan en beschrijft de waarde zo objectief mogelijk.

Indeling

De opkomende welvaart maakte aan de ene kant een versnelde woningproductie mogelijk, maar leidde aan de andere kant tot een stijgend ruimtegebruik per persoon en tot gezinsverdunding. Zo werd het bijna vanzelfsprekend dat elk kind een eigen kamer kreeg. Daarnaast werd via de AOW de inkomenspositie van ouderen verbeterd, zodat bejaarden niet langer bij hun kinderen hoefden in te wonen. Zelfstandig wonen op hoge leeftijd was er echter nog nauwelijks bij. Verwacht werd dat de meeste 65-plussers hun intrek zouden nemen in nieuw gebouwde bejaarden-centra. Ook de woonomstandigheden en woonwensen van pas gehuwde stellen, alleenstaanden en kinderloze echtparen waren onderwerp van studie.

Flexibel

De nieuwe gezinssamenstellingen vertaalden zich in experimentele plattegronden met flexibele indelingen. Schuifdeuren, een vinding uit het midden van de achttiende eeuw, werden nu op grote schaal toegepast en vouwwanden werden geïntroduceerd. Zo konden vanwege de woningnood niet alleen kleine gezinnen of tweepersonshuishoudens, maar ook alleenstaanden samen in een huis trekken. Uitgesproken ideeën bij toonaangevende architecten over het leven en bewegen van bewoners resulteerden in zeer doordachte plattegronden. Zo kunnen vertrekken soms worden samengevoegd door een glazen schuifwand te openen. En om zo veel mogelijk bruikbare ruimte te krijgen zijn vaak ruimteverslindende elementen weggelaten, zoals schoorsteenmantels en de gang.

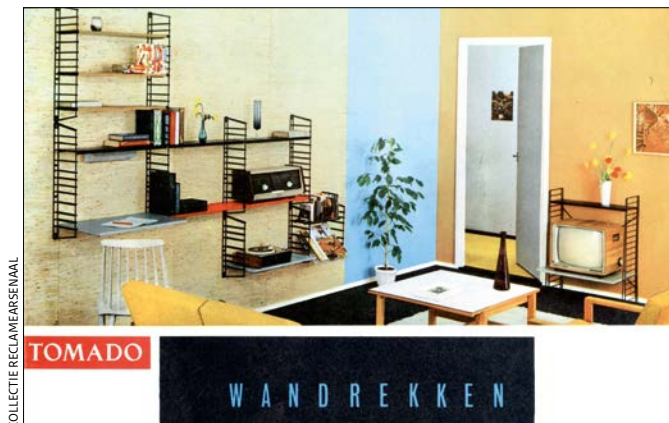
Doorzonwoning

Alle nieuwe woonvormen ten spijt bleef de doorzonwoning het meest gewilde type. De naam van deze in rijen geschakelde en op de zon georiënteerde huizen is afgeleid van het feit dat de woonkamer over de gehele diepte doorloopt en aan twee kanten ramen heeft, zodat er zo veel mogelijk licht kan binnenvallen.

COLLECTIE RECLAMENSMAAL

Een reclameposter uit 1958 voor meubels van het Nederlandse merk Pastoe

Stalen rekken van het merk Tomado uit 1965

Meubels

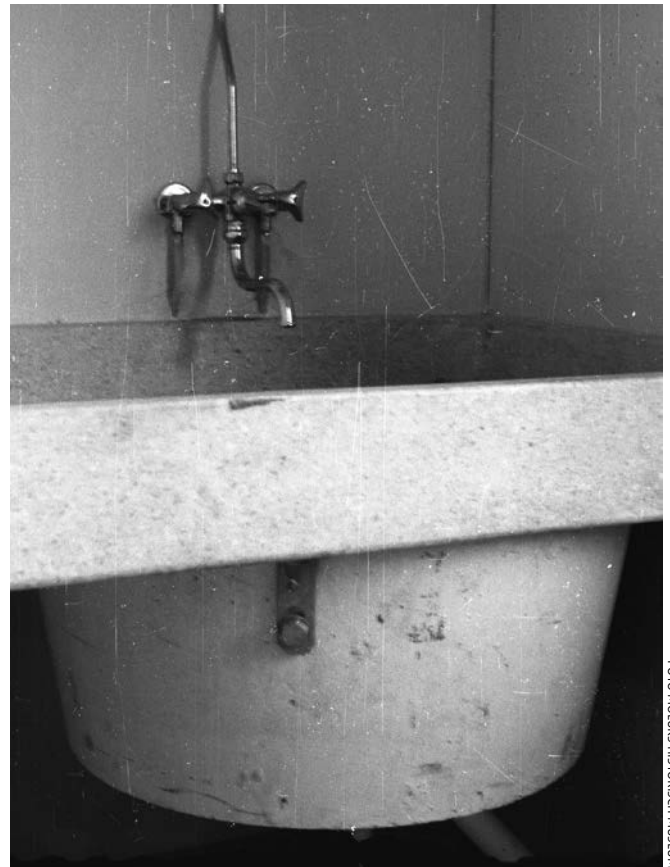
Veel huizen werden ingericht volgens de principes van de in 1946 opgerichte Stichting Goed Wonen. Adviesboeken zoals *Ik kan wonen* uit 1958 moesten mensen op weg helpen. Het advies had vooral betrekking op de praktische opstelling van meubels en niet zozeer op de stijl. De indeling werd bepaald door de basisfuncties wonen, werken en rusten, die waren verbonden door looplijnen. Van de gewenste functies, zoals studeren, muziek maken en lezen, konden op maat gesneden indelingen worden afgeleid. Bijna tachtig modelwoningen, verspreid door het land, lieten zien hoe dat nieuwe wonen in praktijk kon worden gebracht.

Typerend voor deze periode is stalen wandmeubilair, zoals boekenplankjes van het merk Tomado. IJl meubilair op dunne, taps toelopende, schuine pootjes maakte opmars. Het zorgde voor een zekere ruimtelijkheid die bij uitstek geschikt werd geacht voor kleinere ruimtes.

Voorzieningen

Praktische oplossingen moesten het huishouden vereenvoudigen. Door zwevende kasten kon er gemakkelijk gestofzuigd worden. Een doorgeefluik of doorgeefkast tussen de keuken en de eetkamer voorkwam een hoop geloop. In de sociale woningbouw deed het lavet zijn intrede. Dit Nederlandse product hield het midden tussen een gootsteen en een badkuip en bood mogelijkheden voor het baden van kinderen, het weken en wassen van wasgoed of het schoonwassen van groenten. Het lavet had een veertig centimeter diepe kuip met ernaast een plateau, omgeven door een hoge opstaande rand, en was vervaardigd van keramiek en imitatie natuursteen.

De museumwoning aan de Johan de Wittlaan in Arnhem geeft een goed beeld van de luxe nieuwigheden die men in die tijd graag in een huurwoning zag: een boodschappenliftje in het trappenhuis, een kolenhok op het balkon en een aparte kamer om de was te drogen. In de keuken is nog een origineel keukenblok met Bruynzeel-deuren aanwezig.

Het lavet hield het midden tussen een gootsteen en een badkuip

Technische revolutie

In navolging van de Verenigde Staten kwamen er steeds meer nieuwe technische apparaten op de markt. De stofzuiger, koelkast, telefoon, mixer, keukenmachine en het elektrische broodmes moesten allemaal het wonen veraangenaamen. Door de introductie van badruimtes met ligbaden en douchecabines, maar ook door de komst van betaalbare wasmachines, raakte het lavet weer in onbruik. Het koopgedrag werd gestimuleerd met folders, brochures en ander propagandamateriaal. Industriële ontwerpers riepen zelfs een contactgroep Opvoering Productiviteit in het leven, die naar de Verenigde Staten op werk- en studiebezoek ging. Ook andere technische innovaties hadden hun uitwerking op de woningen, zoals verzonken verwarmingsvectoren, puien van dubbelglas, ingebouwde zonneschermen en de harmonica-vouwwand. De komst van de televisie zorgde voor een kleine revolutie in het interieur. In 1948 bracht Philips het eerste tv-toestel op de Nederlandse markt, al duurde het tot 2 oktober 1951 voor de eerste Nederlandse televisie-uitzending de lucht in ging. Het dure luxeartikel veroverde een centrale plek in de woonkamer, vaak in een speciaal vervaardigde televisiekast. Alle meubels werden er omheen gegroepeerd, zodat alle gezinsleden hun ogen op de nieuwe aanwinst konden richten. Als het huis groot genoeg was, werd er soms zelfs een speciale televisiekamer ingericht.

Een slaapkamer uit 1951

Materiaal

De principes van het strakke, efficiënte en hygiënische wonen drongen door tot de standaardinrichting van keukens, slaapkamers en woonkamers. Dat uitte zich onder andere in gladde oppervlakken, zoals plaatmateriaal voorzien van laminaat of finer van kunststof, en wanden die zijn afgewerkt met beton-emaille, zodat ze makkelijk kunnen worden afgenomen.

Plastic

Het uit 1908 stammende zwarte bakeliet van schakelaars, deurlinken en radio's kreeg concurrentie van een uitgebreid assortiment plastics in de vrolijkste kleuren. Tupperware werd in 1945 ontwikkeld in de Verenigde Staten. De firma breidde in de jaren zestig haar activiteiten uit naar Europa en vervolgens over de rest van de wereld. Van de nieuwe, onderhoudsarme kunststoffen werden niet alleen opbergbakjes voor het luchtdicht bewaren van voedsel vervaardigd, maar het werd ook toegepast in meubels, toestellen, kunst en decoratie. Door dit makkelijk te vervormen en bewerken materiaal konden ontwerpers hun fantasie de vrije loop laten. In 1960 ontwierp de Deen Verner Panton het eerste, volledig uit plastic vervaardigde meubel. Deze Panton-stoel of S-chair bestaat uit een vloeiend gebogen stuk plastic.

De woonkamer van het Fokkerhuis uit 1964

In reactie op de beoogde steriele omgeving kochten veel Nederlanders meubels van 'eerlijke' materialen, zoals rotan

In 1964 liet Fokker een polyester huis ontwikkelen. Dit zogenaamde Fokkerhuis was een bungalow waarin met scheidingswanden kamers konden worden aangebracht. Het huis was voorzien van hete-luchtverwarming en andere moderne snufjes. Het bedrijf verwachtte dat er een lange weg moest worden afgelegd voordat het huis in de handel kon worden gebracht. Als groot struikelblok golden de gemeentelijke verordeningen voor woningbouw, waarin voorschriften over buitenmuren van baksteen of beton waren opgenomen.

Tegenbeweging

De film *Mon oncle* uit 1958 van de Franse regisseur Jacques Tati drijft de spot met deze moderniteiten. De satire toont haarscherp het contrast tussen de bestaande wereld en de moderne ontwikkelingen. De ultramoderne villa van de zuster van hoofdpersoon Hulot is uitgerust met een woud aan elektrische snufjes en apparaten, zoals een ingebouwde afzuigkap, een onbreekbare rubberen waterkoker en een automatische fontein. De strakke moderniteit van het interieur levert een kille omgeving op met ongemakkelijk meubilair, die geen enkele warmte uitstraalt. Niet alleen in de filmwereld, maar ook in het echte leven ontlokte de beoogde moderne, steriele omgeving een reactie. Lang niet iedereen voelde zich hierdoor aangetrokken en de roep om menselijke architectuur en gezelligheid werd steeds luider. Dit uitte zich in Nederlandse woningen met een voorkeur voor 'eerlijke' materialen, die een warme uitstraling gaven: biezen maten en kokos-vloerbedekking of linoleum, en rotan en teakhouten meubels met een katoenen of wollen bekleding. Gedreven door weerstand lieten mensen zich niet meer voorschrijven wat 'goed wonen' was, maar bedachten zij het zelf en voerden dat ook uit. Het doe-het-zelven nam een hoge vlucht.

Kunst in overheidsgebouwen

De Marshall-hulp had ervoor gezorgd dat er voldoende geld beschikbaar was bij de overheid en het bedrijfsleven om de productie en werkgelegenheid weer op gang te brengen. Het Huis der Provincie Gelderland in Arnhem moest symbool staan voor herrijzend Nederland. Dit werd bereikt door de architectuur te verbinden met beeldende kunst. Bijzonder is dat hiervoor een externe adviseur werd ingeschakeld, namelijk de directeur van het Kröller-Müller Museum, Bram Hammacher. Samen met architect Jo Vegter werkte Hammacher aan de integratie van de architectuur met allerlei kunstvormen, zoals mozaïektableaus, reliëfs, gebeeldhouwde friezen en sgraffiti. In het in 1954 geopende gebouw is werk van ruim twintig kunstenaars opgenomen, onder wie Hildo Krop, Titus Leeser en Wessel Couzijn.

Er kwam tot een allesomvattend 'interieurenssemble' tot stand; tafelbladen, deuren en kamerschermen met identiek motief, compleet met tafelasbakken, sigarettenbakjes voor de vergaderkamers, staande asbakken op de galerijen en rieten prullenmandjes. Steeds nadrukkelijker streefden architecten naar dit samenvloeien van kunst, architectuur en gebruiksvoorwerpen. Op deze wijze ontstond een 'synthese der kunsten', een term afkomstig van de Franse architect Le Corbusier. Het Gelderse provinciehuis is een van de geslaagde voorbeelden van deze synthese.

Percentageregeling

Dergelijke vaste kunstwerken in de architectuur maakten na de Tweede Wereldoorlog een enorme bloei door. De overheid stimuleerde deze 'decoratieve aankleding' van gebouwen vanaf 1951 met een nieuwe rijksregeling. De regeling was vanaf 1955 ook van kracht voor door het Rijk gestichte of gesubsidieerde scholen voor middelbaar en hoger onderwijs. Provincies en gemeenten kenden vaak vergelijkbare regelingen. De regeling hield in dat een percentage van de bouwsom van grote rijksgebouwen kon worden besteed aan kunst en werd daarom ook wel percentage- of procentregeling genoemd.

Voorstellingen

Het naoorlogse optimisme kreeg zijn weerslag in de voorstellingen, die voor iedereen begrijpelijk moesten zijn en zouden bijdragen aan het gemeenschapsgevoel. Bij gemeente- en provinciehuizen waren goed gezag en rechtvaardigheid geregeld het onderwerp. In de burgerzaal van het raadhuis van Hengelo staat de haard symbool voor geborgenheid en huiselijke warmte. De schouw is omgeven door een groot mozaïek, dat de weerslag van het goede gezag op de samenleving verbeeldt.

Andere opdrachtgevers

Naast de overheid ontptopen ook andere opdrachtgevers zich als mecenasen. Talloze kerken, bedrijven, fabrieken, bankgebouwen en warenhuizen werden voorzien van kunst in nieuwe technieken en materialen. Glasmozaïeken, tegeltableaus, baksteenreliëfs en glas-in-betonramen van experimentele kunstenaars, zoals Karel Appel en Berend Hendriks, sieren menige wand en vloer.

In de vergaderzaal van het Gelderse provinciehuis uit 1954 is een marmarmozaïek van Wally Elenbaas aangebracht

De haard en het mozaïek in de burgerzaal van het raadhuis van Hengelo uit 1963 zijn symbolisch

Aanrechten uit de jaren veertig en vijftig zijn te laag voor de hedendaagse, langere mensen

Behoud

De inrichting van huizen verandert doorgaans al naar gelang de heersende mode. Nieuwe inzichten doen hun intrede en nieuwe uitvindingen worden betaalbaar. Bij renovaties van woningen uit de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog verdwijnt allereerst het lavet ten faveure van een badkamer. Daarna zijn keukens, kastjes, wanden, indelingen en de vloerafwerking meestal de eerstvolgende veranderde zaken. Vaak wordt de waarde ervan niet gezien en geven uitspraken als 'het is niet mijn smaak' of 'ouderwets' de doorslag om vrijwel het hele interieur te verwijderen en met een schone lei te beginnen volgens de nieuwste woonopvattingen. Niet altijd ligt daar een nieuwe smaak aan ten grondslag. Vaak zijn praktische overwegingen doorslaggevend. Aanrechten uit de jaren veertig en vijftig zijn voor de hedendaagse, langere mensen bijvoorbeeld veel te laag. Soms spelen emoties de boventoon en wil een eigenaar door een bepaald interieurelement niet langer geconfronteerd worden met de herinneringen die eraan kleven. Vaak zijn interieurs uit die tijd tegenwoordig al meerdere keren aangepast. Dit gegeven is niet specifiek voor de wederopbouwperiode. Het levert soms ook verrassende voorbeelden op van wederopbouwrichtingen van een veel ouder gebouw. In Kasteel Heeze bijvoorbeeld heeft weliswaar een oudere keuken moeten

Slagerij Tol in Rotterdam oogt nog zoals deze in 1954 is ingericht

wijken voor een modernere opzet, maar daardoor is er wel een goed voorbeeld van een jaren-zestig-inrichting overgeleverd.

Renovatie

Van de bijna twee miljoen woningen die tussen 1945 en 1965 aan de vooroorlogse woningvoorraad van anderhalf miljoen werden toegevoegd is een deel alweer afgebroken. De inschatting is dat tussen 1990 en 2012 zo'n twintig procent van alle wederopbouwvanden is gesloopt en dat in de nabije toekomst nog een flink percentage dit lot zal ondergaan. Na een periode van intensieve herstructurering, waarbij veel wijken van de wederopbouw op de schop gingen, volgde herbezinning. Zonder de realiteit van de sociale en bouwkundige problemen in veel wederopbouwvijken te ontkennen, groeit het besef dat met sloop en nieuwbouw ook veel waardevol verdwijnt. Gelukkig zijn er steeds meer gerenoveerde wijken, die bewijzen dat het de moeite kan lonen om de gedachten achter de vormgeving en oplossingen van toen te integreren in renovatie. Woningen kunnen daarmee hun indeling of bepaalde interieurelementen behouden en tegelijk worden aangepast aan de huidige eisen van wooncomfort.

Overheidsgebouwen

Hoewel sommige overheidsgebouwen hun oorspronkelijke functie, en daarmee een deel van de mee-ontworpen roerende zaken, hebben behouden, is modernisering ook voor deze categorie veelal een feit. De gebouwen krijgen te maken met energiebesparende maatregelen, nieuwe installaties of flexwerken, dat vaak een rigoureuze kaalslag met zich meebrengt. Voor veel overheidsgebouwen staat 'herbestemming' op stapel. Een flink aantal

Een woonkamer van een flat uit 1950

raadhuizen komt door de gemeentelijke herindeling nog leeg te staan. Een ander deel heeft al een nieuwe functie als *bed and breakfast*, appartementengebouw of kantoor. De vaste kunstwerken kunnen meestal gehandhaafd blijven, maar het speciaal ontworpen meubilair moet het veld ruimen. Voor het raadhuis in Weerselo, in 1955 opgetrokken, diende zich een supermarkketen aan. De jaren-vijftig-materialen en -elementen, zoals travertijn, Solnhofener tegels, leisteen en stalen kozijnen kunnen behouden blijven, maar wat moet een supermarkt met de meer dan twintig stoelen en de tafel uit de trouwzaal? Meubilair vindt regelmatig zijn weg naar de tweedehands-meubelhandel of veilingssites. Het behouden van het oorspronkelijke ensemble heeft dan aardig wat voeten in de aarde.

Inzet van bewoners

Het kan ook anders. In Dronten is een vrijstaande woning uit 1964 op initiatief van de bewoners aangemerkt als gemeentelijk monument. Zij kochten het huis vanwege het totaalontwerp. Zowel het exterieur, het interieur als de geometrische tuin zijn ontworpen door architect Theo Verlaan. Hij gaf het huis sober, maar zorgvuldig vorm, wat paste bij de bescheidenheid van de nieuwe polder Flevoland. Verlaan voorzag de woning van een opengewerkt trappenhuis met houten lamellen en een zwevende trap, vloeren afgewerkt met leisteen en parket, en plafonds met schrootjes. De slaapkamers zijn ingericht met monokleurig sanitair, dat is afgestemd op de kenmerkende pasteltinten van de rest van het interieur. Door een zorgvuldige omgang is het huis vrijwel ongeschonden door de tijd gekomen. De inrichting is nog grotendeels intact. De harmonicaschuifwand, inbouwkasten in pasteltinten, de mee-ontworpen armaturen, het verwarmingssysteem en de schoorsteen met openhaard zijn allemaal nog aanwezig. Het is een goed voorbeeld van particuliere liefde voor een integraal interieur uit de wederopbouw, dat navolging verdient.

Een woonkeuken op een woonboot in 1965

Museumwoning

Het inrichten van een museumwoning blijkt vaak een goede manier om een origineel interieur in zijn geheel samen te brengen en te behouden. Museumwoningen leveren een belangrijke bijdrage aan de kennis over de desbetreffende periode en bieden inspiratie voor het behoud van andere inrichtingen. En dat is hard nodig, want integrale interieurs uit de wederopbouw zijn ondergewaardeerd en er zijn er maar weinig behouden gebleven.

Rijksmonument

Volgens het systeem van de *Erfgoedwet* zijn rijksmonumenten met al hun bestanddelen beschermd, voorheen de 'aard- en nagel-vaste' onderdelen genoemd. De meeste erfgoedverordeningen gaan uit van dezelfde systematiek, zodat dit ook geldt voor gemeentelijke monumenten. De omschrijvingen in het monumentenregister zijn bedoeld ter identificatie van het pand. Vaste interieuronderdelen zoals een lavet, binnendeur of inbouwkast worden in de registeromschrijving dus in de regel niet genoemd. Onterecht kan hierdoor de indruk ontstaan dat dit soort elementen niet onder de bescherming vallen. Roerende zaken vallen overigens niet onder de wettelijke bescherming van rijksmonumenten, ook niet als het een zogenoemd 'interieurenssemble' betreft. Sommige gemeentelijke erfgoedverordeningen maken bescherming van roerende zaken als gemeentelijk monument wel mogelijk, maar het gaat daarbij dan meestal om varend erfgoed en niet zozeer om interieurs. Ongetwijfeld speelt hierbij mee dat bescherming van een integraal interieur zeer ingrijpend is voor de gebruiker van het pand.

Omgevingsvergunning en subsidie

Voor het geheel of deels wijzigen of slopen van een rijksmonument en zijn bestanddelen, en voor het herstellen of gebruiken ervan op een manier waardoor het wordt ontsierd of waardoor de monumentale waarde in gevaar wordt gebracht, is een omgevingsvergunning vereist. Hetzelfde geldt doorgaans voor provinciale en gemeentelijke monumenten. Verkeerd herstel kan schade toebrengen. De gemeente geeft aan of er in een concreet geval een omgevingsvergunning nodig is en beslist of zij deze verleent. Het onderhoud van het vaste deel van interieurs uit de periode 1940-1965 van rijksmonumenten is subsidiabel in het kader van de instandhoudingsregeling.

Zie ook

- Jaap Huisman (e.a.), *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*, Rotterdam 2000.
- André Koch (red.), *Tegendraads modern: Een bevrijdend alternatief voor de strenge Goed Wonen norm*, Schiedam 2014.
- Stichting Het Nederlandse Interieur: www.shni.nl.

In de jaren vijftig keken steeds meer mensen televisie

Hebt u vragen?

Bel dan 033 – 421 7 456 of stuur een mail naar info@cultureelerfgoed.nl.
www.cultureelerfgoed.nl

Tekst: Mascha van Damme

Afbeeldingen: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld.

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.

September 2018

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5, 3811 MG Amersfoort.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.